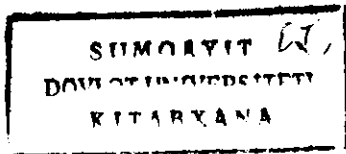

FƏLSƏFƏ

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

1(07)

M34

Rəyçi:
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Layihənin rəhbəri:
Aslan Aslanov
AzərTAc-ın baş direktoru

Elmi redaktor:
Bəxtiyar Əliyev
AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktor:
Dağbəyi İsmayılov
AzərTAc-ın baş direktorunun müavini

Tərcüməçi redaktor:
Oktaedr Məmmədov

Mehdiyev R.Ə.

Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 360 səh.

Rusca ikinci nəşrindən tərcümə

Bu dərs vəsaitində müstəqil elmi fənn və insanların mənəvi fəaliyyət sahəsi olan fəlsəfənin sistemli şərh, o cümlədən fəlsəfənin mövzusu, onun metodları, məqsəd və vəzifələri, baza anlayışları, kateqoriyaları və cərəyanları haqqında geniş söhbət açılır. Kitabda fəlsəfəyə girişlə yanaşı, fəlsəfənin, o cümlədən Şərq fəlsəfəsinin tarixi, müasir fəlsəfənin əsasları, habelə tarix fəlsəfəsi və siyasi fəlsəfə şərh edilir. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsinin problemləri, XIII–XX əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin təşəkkülü ayrıca nəzərdən keçirilir.

Nəşr tələbələr, müəllimlər, fəlsəfə problemləri ilə maraqlanan bütün oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın ikinci nəşri ali məktəblərin müəllim və tələbə heyətinin xahişi ilə hazırlanmışdır.

Kitab Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi tövsiyə olunmuşdur.

ISBN 978-9952-34-504-9

© R.Ə.Mehdiyev, 2010-cu il.

MÜQƏDDİMƏ

Fəlsəfə ruhun bədəni tərk edərək xəyalən olsa da, mütləq dünyaya qayıtmaq cəhdidir. Müxtəlif insanların ruhları Həqiqət, Xeyir və Güzəllik aləminə eyni dərəcədə yaxın olmadığına görə, onların hafizələrində mütləq aləmin rəngarəngliyi müxtəlif şəkildə iz qoymuşdur. Fəlsəfi sistemlərin çoxluğu, həmçinin onların arasında ziddiyyətlər buradan irəli gəlir.

Deyə bilərik ki, fəlsəfə mənəvi təfəkkür mədəniyyətinin ayrıca bir hissəsidir. O, fəlsəfəni öyrənən insanı praktiki həyat proqramı, həyatın ali mənasının dərk edilməsi, əxlaqi ideallar ilə silahlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. İ.Kant fəlsəfənin fəal praktiki xarakterini vurğulayaraq yazırdı: "Ümumiyyətlə, müdriklik bilikdən daha çox fəaliyyət tərzindən ibarətdir..." Fəlsəfə mükəmməl müdriklik ideyasını təcəssüm etdirir, insan zəkasının ali məqsədlərini göstərir. Filosofluğun mahiyyəti ali mənəvi dəyərləri əsaslandırmaqdır.

Fəlsəfə dünyanı əvvəlcə dərk edən, sonra isə onu qiymətləndirən insanın mənəvi istiqamətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

İnsanda insaniyyətlik, bütövlükdə insanın nə demək olduğu fəlsəfəni maraqlandıran məsələlərdir. Onu öyrənənlərə insan haqqında həqiqəti dərk etmək imkanı yaradır. Onu sadəcə olaraq insana yönəlməsi deyil, insana məhz subyekt, şəxsiyyət kimi istiqamətlənməsi səciyyəlidir.

Fəlsəfə biliyin ən humanist nəzəri formasıdır. O, insanla xüsusi dildə danışır, ona kim olduğunu, insani ləyaqət və vəzifənin nədən ibarət olduğunu, onun cəmiyyətə, təbiətə, başqa insana, bütün Kainata münasibətdə bir insan kimi hüquq və vəzifələrinin nədən ibarət olmasını izah edir.

Biliyin dünyagörüşü sistemi olan fəlsəfənin əsas vəzifəsi insan mənəviyyatını, ali humanist əqidələr sistemini inkişaf etdirməkdir.

Fəlsəfənin öyrənilməsi onun tarixini, ən görkəmli nümayəndələrinin baxışlarını, əsas anlayış və kateqoriyaları bilməyi nəzərdə tutur.

Bu dərs vəsaitində fəlsəfə tarixinin, müasir fəlsəfə elminin problemlərinin və ona müvafiq olaraq, anlayış və kateqoriyaların qısa şərhi verilmişdir.

Ümid edirik ki, bu dərs vəsaiti ali məktəblərin tələbələri üçün faydalı olacaq və onlara fəlsəfə kursunu mənimsəməkdə kömək edəcəkdir.

**I HISSƏ
FƏLSƏFƏYƏ GİRİŞ**

Fəlsəfə nədir. Fəlsəfə insan biliyinin ən qədim sahələrindən biri, dünyagörüşü xarakterli problemlərin qoyuluşuna və həllinə yönəlmiş mənəvi fəaliyyətin xüsusi sahəsidir. Bizim eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə Hindistanın, Çinin və Qədim Yunanıstanın böyük filosoflarının fəaliyyəti sayəsində yaranmış fəlsəfə ictimai şüurun əsas formalarından birinə, dünya və onun dərk edilməsi haqqında ən ümumi anlayışlar sisteminə çevrilmişdir. Filosoflar öz səylərini dünyagörüşü məsələlərinin qoyuluşuna və onlara cavab axtarışına yönəldirdilər. Fəlsəfənin təxminən üç minillik tarixi ərzində onun nümayəndələri bəşəriyyət üçün həyati əhəmiyyətli məsələlər qarşıya qoymuş, bu barədə öz baxışlarını irəli sürmüşlər. Bu nöqtəyi-nəzərin hər biri həmin məsələlərin başa düşülməsinə yeni məna çaları vermişdir.

“Fəlsəfə” sözü yunan mənşəli olub, “hikmətə” (sofiya) “məhəbbət” (fileo) deməkdir. Bəzi tarixi sənədlərə görə bu sözün yaranması Herodot, Heraklit və Pifaqorun adı ilə bağlıdır. Bu sözü ilk dəfə Pifaqor (e.ə. təqribən 580-500-cü illər) müdrikliyə və düzgün həyat tərzinə can atan insanlar barəsində işlətməmişdir. Lakin bu sözün mənasını ilk dəfə Platon (e.ə. 428-348-ci illər) və Aristotel (e.ə. 384-322-ci illər) dərindən təhlil etmişlər. Fəlsəfəni xüsusi bir elm kimi ilk dəfə fərqləndirən Platon olmuşdur.

“Fəlsəfə” sözü müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalarda başa düşülürdü. Bununla belə, bütün hallarda bu söz biliyin xüsusi bir növü olan həqiqətə, müdrikliyə məhəbbət, dərin təfəkkür, həyat fəaliyyətinin düzgün oriyentirlərinin axtarışı və tapılması, insan həyatının düşünülmüş şəkildə qurulması yollarını nəzərdə tuturdu. Beləliklə, deyə bilərik ki, fəlsəfə varlığın əsas suallarına insan tərəfindən cavabların axtarılması və tapılması deməkdir. Fəlsəfə dünyagörüşü, bütövlükdə dünyaya və insanın bu dünyaya münasibətinə baxışlarının məcmusudur.

Fəlsəfənin mövzusu. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif dövrlərdə “fəlsəfə” anlayışına müxtəlif mənalar verilmişdir. Başlanğıcda bu anlayış daha geniş məna – yaranmaqda olan elmin və nəzəri təfəkkürün cizgilərinə malik idi. Qədim dövrün fəlsəfəsi insanların təbiət və özləri haqqında ilkin elmi bilik və

nəzəri mülahizələrinin vəhdəti ilə fərqlənirdi ki, sonradan da onların əsasında müstəqil fəlsəfi fikir inkişaf etmişdir.

Filosoflar əsrlər boyu təbiətin nə olduğu haqqında çox üzücü və dərin mülahizələr irəli sürmüşlər. İlk yunan filosoflarının maraqlarının predmeti də bu olmuşdur. Onların müşahidələri, düşüncələri, analogiya və hipotezləri dünyanın, Yerin, Günəşin və ulduzların yaranması, təbiətin əbədiliyi və sonsuzluğu haqqında suallara idrakı qane edən cavablar axtarışına yönəlmişdi. Filosoflar onları maraqlandıran məsələlərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşırdılar və buna görə, onların cavabları da müxtəlif idi. Bununla bərabər, problemin həlli üçün onların hər birinin təklif etdiyi variant mütləq həqiqət hesab edilmirdi: həmişə istər problemə yeni yanaşmalara, istərsə də bu barədə yeni suallara yer qalırdı. Bu fikir və yanaşma müxtəlifliyi şəraitində fəlsəfə özünün əsas vəzifəsini insanların pərakəndə biliklərinin toplanmasında və ümumiləşdirilməsində görürdü. Beləliklə, fəlsəfə başlanğıcda təbiət fəlsəfəsi kimi çıxış edirdi.

Filosoflar tədricən insana, insanın mahiyyətinə, onun ictimai-həyati məsələlərinə, tarixin və mədəniyyətin mənasına da maraq göstərməyə başladılar. Qədim yunan filosofu Sokrat (e.ə. 469-399-cu illər) insanın həyatı və ölümü, insan həyatının mənası, insan biliklərinin mənbələri barədə, mərdlik, əzmkarlıq, ədalətlik və müdrilik kimi etik kateqoriyalar haqqında mühakimə yürüdürdü. Sokratın dövründən başlayaraq insan problemi fəlsəfi axtarışların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

Aydınır ki, fəlsəfi düşüncələr təbiətə və insana aid mövzular ətrafında cəmləşmişdi. Amma bu mövzular tək-cə fəlsəfi dünyagörüşünün deyil, ümumiyyətlə, dünyagörüşünün mövzudur. Əgər belədirsə, onda fəlsəfənin spesifikasiyası nədən ibarətdir? Onun əsas xüsusiyyəti bununla bağlıdır ki, burada təfəkkür nəzəri xarakter daşıyır: filosoflar nəzəri mühakimələrə daha çox diqqət yetirir, insanın zəkasına daha tez-tez müraciət edirlər. Məhz özünün bu xüsusiyyəti sayəsində bu gün fəlsəfə bəşəriyyətin gələcəyi, ictimai inkişafı öncəgörmə yolları və imkanları, mədəni-tarixi prosesin istiqaməti barədə məsələlərə çox böyük maraq göstərir.

Bu gün həmin problemin dünyagörüşü və ideologiya kimi xüsusi kəskinliyi eksponensial artımın bəşəriyyəti düçar etdiyi böhran, yaxınlaşmaqda olan ekoloji fəlakət təhlükəsi, planetdə milli və konfessional münaqişələrin davam etməsi, totalitar ideologiyaların iflası, eləcə də mədəniyyətlərin inteqrasiya prosesləri ilə bağlıdır. Fundamental həyati problemləri öyrənməyin alternativ yollarının axtarışı fəlsəfənin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Fəlsəfənin funksiyaları. Fəlsəfənin əhəmiyyəti onun “dünya - insan” sistemində ümumi problemlər üzərində mülahizələr yürütməklə insanları təbiət və cəmiyyət aləmində istiqamətləndirə bilməsindən ibarətdir. İnsan öz həyatının müəyyən anlarında seçim zərurəti qarşısında qalır və öz seçimindən asılı olaraq azadlığını reallaşdırır. Fəlsəfə insanın daha düzgün seçim etməsinə kömək etməlidir. Bu məsələnin həlli üçün fəlsəfə ən ümumi ideyaları, idealları, prinsipləri, baxışları, kateqoriyaları, təcrübə formalarını aşkara çıxarır, davranış meyarlarını, dəyərlərin iyerarxiyasını müəyyənləşdirir və onların zəkanın tənqidi süzgecindən keçirilərək dəyişən dünyada yenidən qiymətləndirilməsinə kömək edir.

Bu prosesdə fəlsəfə bir sıra funksiyaları həyata keçirir. Onların ən mühümlərini araşdıraq.

Dünyagörüşü funksiyası. Fəlsəfənin bu ən mühüm funksiyası bütövlükdə dünyanın mənzərəsini əks etdirmək, müxtəlif elmlərin məlumatlarını, incəsənət və praktiki fəaliyyətin bütün sahələrində qazanılmış bilikləri birləşdirə bilməsindən ibarətdir. Fəlsəfə bütövlükdə bəşəriyyətin intellektual, mənəvi və praktiki-həyati nailiyyətlərini əhatə etməyə, ümumiləşdirməyə və dərk etməyə çalışmaqda bərabər, həm də gerçəklik haqqında ümumi biliklərin məzmununu və onların əldə edilməsi üsullarını nəzəri cəhətdən əsaslandırır. Fəlsəfə dünyagörüşünün qeyri-fəlsəfi formalarını tənqid etmək və rasionallaşdırmaq yolu ilə həqiqi idrakin yolunu təmizləyir, dünya haqqında yeni təsəvvür formalaşdırır, insanların dünyaya münasibətini, ictimai hadisələrin qiymətlərinin nəyin əsasında yaranmasını, gerçəkliyin bu və ya digər faktlarının nəyə görə qəbul edilməsini və ya edilməməsini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Fəlsəfənin **metodoloji funksiyası** elm, incəsənət və ya sosial praktika sahəsində qarşıya qoyulmasından asılı olmayaraq, hansısa məqsədə çatmağın vasitə, metod və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Fəlsəfənin **humanist funksiyası** sosial gerçəkliyin şərhində, insana diqqətli münasibət yollarının axtarışında, mənəvi, bədii şüurda yaranan ideyaların nəzəri dilə çevrilməsində, etik və estetik yanaşmaların yayılmasında reallaşır.

Fəlsəfənin **praktiki funksiyası** onun əxlaqi dəyərlərində və insanların rifahında ardıcıl surətdə qayğıda təzahür edir. Bu halda fəlsəfə həm fərdin, həm də cəmiyyətin mənafələrini nəzərə alır. O, fərdin öz davranışını müstəqil tənzimləməsinə, həyatının mənasını və məqsədini, gələcək taleyini dərk etməsinə, öz problemlərindən baş çıxarmasına kömək edən Borc, Məsuliyyət və Vicdan haqqında cəmiyyətdə yaranmış əxlaqi təsəvvürləri ümumiləşdirir. Çünki məhz ali oriyentirlərin itirilməsi çox vaxt insanları həyatda narkomaniyaya, alkoqolizmə və cinayətlərə gətirib çıxarır.

Fəlsəfə başqa funksiyaları da reallaşdırır. Onların ən vacibləri predmeti məlum olan sosial gerçəklikdə gündəlik oriyentirlər rolunu oynayan Nemət, Xeyir, Şər kimi dəyərlər haqqında təsəvvürlərin yaranmasından ibarət olan **konstruktiv-dəyər funksiyası**; **eksplikasiya funksiyası**, yəni obyektiv gerçəkliyi əks etdirən ümumi ideyaların aşkar edilməsi; **rasionalaşdırma funksiyası**, yəni dünyagörüşü tərkibli mövzuları, ideyaları və məsələləri məntiqi formaya salmaq; **sistemləşdirmə funksiyası**, yəni bəşər təcrübəsinin ayrı-ayrı elementləri arasında əlaqələrin və münasibətlərin müəyyən edilməsi, onların vahid tam şəkildə birləşdirilməsi və məcmu nəticələrin formalaşdırılması; **tənqid funksiyası**, yəni qeyri-fəlsəfi dünyagörüşü formalarının nəzəri xurafatlarını və yanlışlarını onların obyektiv məzmunu baxımından təhlil və aşkar etmək funksiyasıdır.

Bundan əlavə, fəlsəfənin izahat-informasiya, mədəni-tərbiyəvi və başqa funksiyaları da vardır.

Fəlsəfənin təyinatı. Fəlsəfənin əsas təyinatı dünyanı və insan həyatını anlamaq prinsiplərinə yiyələnməkdir. O, insan təfəkkürünü rasionallığa doğru istiqamətləndirməlidir. Keçmişin və bu günün mədəni-tarixi təcrübəsinə müraciət etməklə fəlsəfə dünyanı anlamağın köhnə baxışlarını və sxemlərini şübhə altına alır, onları tənqid edir və puç etməyə çalışır, onların əsasında gələcəyə istiqamətlənmiş prinsipcə yeni ideyalar, dünyagörüşü obrazları və idealları formalaşdırmağa imkan verən təfəkkür üsulu yaradır. Fəlsəfə onu öyrənən insanın adiliklərin fəvqünə qalxmasına, özünü təkmilləşdirməsinə və gələcək taleyini aydın təsəvvür etməsinə kömək edir. Fəlsəfə olmasa, insan öz mövcudluğunun mənəvi bütövlüyünün ən ümumi əsaslarını dərk edə bilməz.

Fəlsəfə, mifologiya və din. Qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfə dünyagörüşü formalarından biridir, lakin birincisi deyildir. Fəlsəfə üç min il bundan əvvəl, ilk böyük filosofların yaşayıb-yaratdığı dövrdə meydana gəlmişdi. O dövrdə şüurun hakim formaları mifologiya və din idi.

Fəlsəfənin genezisinin, onun sosial funksiyalarının və ictimai şüurda tutduğu yerin dərk edilməsi yolunda fəlsəfənin mifologiyaya və dinə münasibətinin başa düşülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elmin son nailiyyətləri ilə əlaqədar bu məsələnin təhlili tarixi-fəlsəfi prosesin bəzi adı sxemlərindən müəyyən qədər kənarlaşmağı nəzərdə tutur.

Mifoloji şüur dini və ya fəlsəfi şüurdan daha qədim şüur tipidir. O, sinkretikdir və dinin, bədii yaradıcılıq başlanğıcının, əxlaqi norma və məqsədlərin elementlərinin bölünməmiş vəhdəti kimi çıxış edir. Mifoloji şüurda təxəyyüldə canlandırılan, fantastik anlayışlar reallığa çevrilir, həqiqətdə mövcud olanlar kimi qəbul edilir.

Mifoloji və dini şüurun nisbəti məsələsi maraqlı doğurur. Əlbəttə, mifoloji şüur dini şüurun bir sıra cəhətlərini və xüsusiyyətlərini ehtiva edir: dünyanın fantastik inikası, mifik, illüзор obrazlara reallıq kimi münasibət, xaosu mifoloji vasitələrlə kosmosa "çevirməklə" mövcud ictimai münasibətlərin sakrallaşması. İnsanın

özünü və ətraf aləmi dərk etmək kimi ümdə tələbatı həm dində, həm də mifologiyada ifadə olunur. Lakin dinin əsas əlaməti fəvqəltəbiiliyə inamdırsa, bu əlaməti mifoloji şüura tətbiq etmək çətindir. Çünki mifoloji şüurda təbii aləmin fəvqəltəbiiliyə zidd olması yalnız potensial imkan kimi verilmişdir. Təbii ilə fəvqəltəbiinin tamamilə və ya qismən eyniləşdirilməsi, onlardan birinin digərinə çevrilməsi mifologiyanın xüsusiyyətidir. Məhz bu xüsusiyyət mifologiyanın fəvqəltəbiiliyinə baxmayaraq, insan məntiqinə tamamilə uyğun olmaq xüsusiyyətini qoruyub saxlamağa imkan verir. Y.E.Qolosovker göstərir ki, mifik qəhrəman müəyyən düşüncənin təcəssümüdür və onun mifdə təsvir edilən bütün hərəkətləri bu düşüncənin müxtəlif təzahürləridir: məsələn, Düşüncənin qızı olan Afinanın Zevsin başından, düşüncə mənbəyindən, yəni Zevsin düşüncəsindən doğulması təbiidir; Tesey Poseydonun mağarasının dibinə düşmüş, ancaq ölməmişdir, lakin Nikomed onu qayadan dənizə atanda Tesey batır, çünki o artıq öz mənasını itirmiş və lazımsız olmuşdu.

Dinlə bağlı halda isə Allaha inam xüsusi məna kəsb edir. Dinə görə, o cümlədən islam dininə görə, Allaha inam insanın yaradıldığı andan ona xas olan təbii qabiliyyət, həqiqi həyat və davranış tərzidir.

Quranın 30-cu surəsinin 30-cu ayəsində deyilir: "Üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə (islama) tərəf tut... Doğru din budur". Quranın bu ayəsindəki "din" ("fitrə") anlayışını mütəxəssislər insanın Allahı bütün varlığın yaratıcısı kimi tanımaq, Onun tək olmasını qəbul etmək və bu təkallahlılıq əsasında Allahın adlarının və atributlarının məcmusunun inikası olan dünyanı dərk etmək kimi fitri qabiliyyət hesab edirlər. Onun mahiyyəti prinsip etibarilə dərkedilməz və transsendentdir. Allahın transsendent olması o deməkdir ki, O, hər bir anlayışın, dilin və təcrübənin fəvqündədir. Allah hüdudsuz olduğuna görə, elə bir yer yoxdur ki, O, orada olmasın. Eyni qayda ilə əgər O, hüdudsuzdursa, onun yaratdıqlarından nəyisə eyni zamanda yaşamadan Onu təcrübədə dərk etmək üsulu yoxdur. İnsan özünü də eyni əsasla dərk edir, həqiqəti yanılmadan, doğrunu

yalandan fərqləndirir. Allah bu qabiliyyəti insanda lap əzəldən cilovlana bilməyən heyvani instinktlərdən, nəzarət edilə bilməyən, kamilliyə doğru aparən düz yoldan sapdıran arzulardan qorunma vasitəsi kimi proqramlaşdırmışdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün O, insana hər şey vermişdir – biliyin nur saçdığı zəka, böyük quruculuq imkanları.

Lakin insanlar heç də həmişə bu dinə sadıq olmamışlar. Dünya yaranandan insanlar nəsil-nəsil öz biliklərinin ilkin mənbəyindən uzaqlaşmış, yanılmış, süni tanrılarda müdafiə axtarmış və Allahı bu fərdi obyektlərlə eyniləşdirərək çoxallahlı büt-pərəstlərə çevrilmiş, miflər yaratmışlar. Hər dəfə insanlar məhv olmaq həddinə lap yaxınlaşanda Allah onların yanına peyğəmbərlər və özünün kəlamlarını – müqəddəs yazılar şəklində vahid mənbədən yaranan və vahid məqsədə xidmət edən nəsihətlərini göndərmişdir.

Təkallahlılıq ənənələrini ilk dəfə tam bərpa edən İbrahim peyğəmbər olmuşdur. Bütün monoteist dinlər – iudaizm, xristianlıq və islam bu ənənədən qaynaqlanırlar. Bütün bəşəriyyət üçün rəhbər göstəriş olan Allah kəlamının universal xarakteri üç səmavi kitabda – “Tövrat”, “İncil” və “Quran”da daha dolğun əksini tapmışdır. Eyni zamanda, Müqəddəs kitab təkcə bəşər tarixinin universal faktı olmayıb, həm də silsilə şəklində reallaşan və Tanrının Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi ən mükəmməl səviyyəyə çatmış bir hadisədir.

Beləliklə, dini şüur insanın mövcud olduğu ən qədim dövrlərdə yaranmışdır. Dini öyrənmədən dünyagörüşünün spesifik forması olan fəlsəfənin genezisini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Rasionallığın xüsusi forması olan dini şüur həmişə mövcuddur və ətraf aləmi dərk etməyin mifoloji, fəlsəfi və elmi üsullarını tamamlayır. Dünyanı qavramağın və anlamağın dini üsulu fəlsəfi və elmi qurumlar yaranmaqla nəinki yox olmur, hətta dünya və həyat haqqında təfəkkür elementlərindən biri kimi onlara qovuşur. Fəlsəfə öz yaranışında dindən bəhrələnir və dini təfəkkür hüdudlarında kristallaşmağa başlayır.

İlahi nüfuza əsaslanan din, hazır cavabların zəkanı qane edib-etməməsindən asılı olmayaraq, həmişə bu cür cavablar təklif edir. Müqəddəs dini kitablar hazır həqiqətlərin toplularıdır. Dindar adamın malik olduğu biliklər idrak vasitəsilə deyil, çox güman ki, insanın qəlbində olan mənəvi göz, Allah qarşısında xof, sevgi və qorxu, Ona sədaqət vasitəsilə əldə edilir, o, Allahu heç vaxt öz zəkası ilə dərk edə bilməz.

Din vahid Allahın, bütün canlıları yaradanın, dərk edilə bilməyən, transsendent olanın mövcudluğunu, Onun mələklərinin, peyğəmbərlərinin, müqəddəs kitablarının, məhşər gününün və ölümdən sonrakı həyatın həqiqiliyini qəbul etməyə sövq edir, ehkamların və qanunların müqəddəs nüfuzundan çıxış edərək insanın hissələrinin, fikirlərinin və davranışının tərzini formalaşdırır. Bunun sayəsində din bütün dövrlərdə çox güclü sosial tənzimləmə vasitəsi, əxlaqi ənənələrin mühafizəçisi olmuşdur. Din bəşər övladının vahidliyi şüurunu formalaşdırır. Dinin mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyətinin dərk olunması bəşəriyyəti idarə edir.

Fəlsəfə ilə din arasında yaxınlıq ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi dünyagörüşü qəbilindən olan oxşar məsələləri həll edirlər. Fəlsəfə özünün ayrı-ayrı cəhətlərinə, eləcə də ayrı-ayrı konsepsiyalarına görə, xüsusən, təkcə adi müdrikiyə deyil, həm də ali müdrikiyə can atmaq baxımından dinlə çox oxşardır. Onlar ictimai şüurun formaları olmaqla ayrılmaz şəkildə bağlıdırlar. Fəlsəfə din zəminində yaranmışdır. Aristotel Allahu əbədiyaşar bir varlıq, bütün hərəkətin qeyri-maddi forması və hərəkətsiz mənbəyi kimi təsəvvür edirdi. O deyirdi: "Əbədi, hərəkətsiz və hissi şeylərdən təcrid olunmuş bir varlıq mövcuddur... Allah canlı, əbədi, ən yaxşı varlıqdır". Quran da Allahu təxminən eyni şəkildə səciyyələndirir: "Allah təkdir, daim canlı, hər yerdə mövcud olan. Ondən qeyri ilahi varlıq yoxdur". Orta əsr mütəfəkkirləri ilahi zəkanın təzahürünü hər yerdə görürdülər, kəşf edilmiş hər bir yeni qanuna uyğunluq onları buna inandırırdı.

Fəlsəfə və din dünyagörüşünün ictimai-tarixi formalarıdır. Onların məqsədi insanların şüuruna və davranışına təsir göstər-

mək yolu ilə dünyanı onlara izah etməkdir. Lakin onların izah metodları fərqlidir.

Fəlsəfə ictimai şüurun elmi sahəsinə aiddir, onun özünün spesifik kateqoriyalar aparatı vardır və bəşəriyyətin vahid məcmu inkişaf təcrübəsinə əsaslanır. Buna baxmayaraq, onu mifologiya və din ilə eyniləşdirmək olmaz. Onun mövzusu mifoloji şüur üçün əlçatmaz olan və problemin qoyuluşu baxımından dini şüur üçün heç də həmişə məqbul olmayan problemlər axtarışından ibarətdir: Ruh nədir? Qəlb, materiya, şüur, varlıq nədir? Bütün bu suallar "dünya-insan" sistemində ən ümumi problemlərə aiddir. Fəlsəfə problemlərin həlli üçün öz variantını təklif etməklə, bir tərəfdən bütövlükdə dünya haqqında və insanın bu dünyaya münasibəti haqqında informasiya mənbəyi, digər tərəfdən idrak prinsipləri kompleksi kimi çıxış edir.

Quranda ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti barədə soruşanlara belə cavab verilir ki, ruh Allahın əmri ilə yaranmışdır, insanlara isə yalnız bir qədər bilik bəxş edilmişdir. Din insanları ruhun "fövqəlsüuri başlanğıc" kimi mövcud olmasına inanmağa çağırır, elm isə müxtəlif eksperimentlər yolu ilə ruhun fiziki çəkisini müəyyən etməyə çalışır. Fəlsəfə isə nəzəri mühakimələr və rasional dəlillər vasitəsilə ruhun əsaslandırılmış anlayışını verməyə səy göstərir. Bu halda fəlsəfə yeni yanaşmalara və yeni suallara yer saxlayır.

Ayrı-ayrı filosoflar və fəlsəfi məktəblər "ruh" anlayışını müxtəlif şəkildə izah edirlər: təfəkkür; şüur; intuitiv şəkildə dərk edilən fövqəlsüuri başlanğıc; zəkada həyata keçirilən özünüdərk və şüurun vəhdəti; ruhun zəkalı hissəsi; mənəvi yaradıcılıq. Nöqteyi-nəzərlərin və yanaşmaların variantlılığı və azad düşüncə fəlsəfi fikrin səciyyəvi əlamətləridir.

Bununla bərabər, həyat təcrübəsi inandırıcı şəkildə göstərir ki, fəlsəfəni mifologiya və dinə qarşı qoymaq düzgün deyildir. Fəlsəfə, mifologiya və din bir-birini inkar etmir, dünyabaxışı kimi bir-birini qarşılıqlı tamamlayır. Əgər din ona əməl edənlərə dini biliklər, yaxşılıq və ədalət haqqında universal fikirlər verirsə, fəlsəfə bu

dəyərlər haqqında dolğun təsəvvürlər yaradır. Lakin bu halda unutmamaq olmaz ki, hər hansı dünyabaxışı sisteminin əsasını müəyyən anlayışlar və terminlər aparatı təşkil edir. Bu aparatı bilmədən həmin sistemin ideya-nəzəri konstruksiyalarının və ya prinsiplərinin çoxunun, bəlkə də əksəriyyətinin real məzmununu adekvat şəkildə başa düşmək mümkün deyildir. Fəlsəfəni düzgün başa düşmək üçün onun anlayışlarını və kateqoriyalarını bilmək, onların məzmununu və həcmiini konkretləşdirmək lazımdır.

Fəlsəfə və elm. Elm insanın təbiət, cəmiyyət və şüur haqqında obyektiv biliklərinin yaranmasına, sistemləşdirilməsinə və yoxlanılmasına yönəlmiş fəaliyyətidir. Hər hansı bilik yox, yalnız arqumentlərlə əsaslandırılmış bilik elmi bilik hesab edilir.

Elm bütün məntiqi sxemlərdən mürəkkəbdir. Onun inkişafı təkcə elmi ideyaların hərəkət məntiqi ilə deyil, ilk növbədə həyatın özü ilə, onun tələbləri və şərtləri ilə müəyyənləşir. Elmin inkişafının gedişinə mövcud dini, fəlsəfi dünyagörüşü və ideoloji cərəyanlar, zamanın sosial-psixoloji mühiti və başqa amillər təsir göstərir.

Elmin formalaşması çox qədim dövrlərdə başlamışdır. O, praktiki həyatın tələblərindən qaynaqlanmışdır. Fəlsəfi fikrin, ilk növbədə qədim Hindistanda inkişaf etməsi elmin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Asiya qitəsinin sivilizasiyalarına fəlsəfi fikrin təsiri qədim Hindistandan yayılmışdır. Qədim Hindistan fəlsəfəsi Aristotelə də təsir göstərmiş, onun məntiqi Avropa elmində hakim rol oynamağa başlamışdır.

Fəlsəfə kimi, elm də qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Akademik V.İ.Vernadski yazır: "Elm müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif yerlərdə, onun strukturunun əsas cizgiləri üçün müxtəlif şəkildə yaranmış və özünün tarixi köklərindən – bədii ilhamdan, dini təfəkkürdən (magiyadan, teologiyadan və s.), fəlsəfədən ayrılmışdır". Bütün kainatı ehtiva edən vahid müasir elm ellin elmindən bəhrələnmişdir. Elm Çinə, Hindistana və Amerikaya özünün yeni formasında Avropadan gəlmişdir.

İlk dövrlərdə, elm yalnız riyaziyyat, astronomiya, həndəsə və digər erkən biliklərin başlanğıcından ibarət olanda, o, qədim

insanların fəlsəfə adlandırdığı biliklərin tərkib hissəsi idi. Başqa sözlə desək, qədim dövrdə fəlsəfə dünyagörüşü qəbilindən olan mühakimələrlə yanaşı, elmin başlanğıc vəziyyətini də əhatə edirdi. Fəlsəfə yenicə yarandığı o uzaq dövrlərdən başlayaraq ta XVII əsrə qədər universal elm hesab olunur, bütün digər elmlər isə onun tərkib hissələri kimi çıxış edirdi. Antik yunan alimləri, orta əsrlərdə müsəlman və Avropa alimləri həm də filosoflar idi.

Lakin tədricən, xüsusən ən yeni dövrdə fəlsəfə ilə elmin qarşılıqlı münasibəti məsələsinə yanaşmada iki meyil aşkar şəkildə təzahür etmişdir. Bir tərəfdən, fəlsəfi mühitin özündə fəlsəfənin elm kimi qəbul edilməsinə qarşı çıxan meyil yaranmışdı. Məsələn, alman filosofları Artur Şopenhauer (1788-1860) və Fridrix Nitsşe (1844-1900) iddia edirdilər ki, fəlsəfə elm deyil, incəsənətdir. Digər tərəfdən, fəlsəfə təməlində yaranmış və ondan ayrılmış elm özünəməxsus təfəkkür tərzini, onun üçün spesifik sübut, biliyin əsaslandırılması və sınaqdan keçirilməsi formaları, həqiqət haqqında təsəvvürlər, tədqiqat vasitə və metodları yaratmaqla fəlsəfədən uzaqlaşmış və onun müstəqil eksperimental bazaya malik olmadığını iddia etməyə başlamışdır.

Müasir dövrdə fəlsəfə ilə elmin qarşılıqlı münasibətləri probleminə bu baxışların hər birinin öz tərəfdarları vardır. Biz də bu problemə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Hər hansı biliklər sisteminin elmi biliklər sistemi hesab edilə bilməsi üçün: 1) onun necə təşkil edilməsi; 2) yeni biliyin necə yaranması; 3) onun nəyi əks etdirməsi; 4) onun necə fəaliyyət göstərməsi; 5) onun gerçəkliklə əlaqəsinin nədən ibarət olması aydınlaşdırılmalıdır. Birinci iki əsasa görə, fəlsəfə elmdir, sonrakı iki əsasa görə o, dünyagörüşüdür, beşinci əlamətə görə fəlsəfə və elm eyni şeylərdir. Beləliklə, fəlsəfə təşkil üsuluna görə elmdir, lakin spesifik şüur forması kimi elm deyildir.

Fəlsəfə elmi məzmununa malikdir, buna görə o, elmdir. Fəlsəfə fikrin ayrıca və xüsusidən ümumiyyə, hadisədən mahiyyətə doğru hərəkətini nəzərdə tutur. Fəlsəfənin vəzifəsi, obrazlı şəkildə desək, ağacların sayına əsasən canlı meşəni, onun dolğun mənzərə-

sini görmək, bir-birini əvəz edən təlimlərdə ən səciyyəvi və davamlı cizgiləri, üstünlük təşkil edən meyilləri aşkar etməkdir.

Fəlsəfə elmdir, lakin o, bütünlüklə elmdən ibarət deyildir. İlk növbədə, dünyagörüşünün kateqorial refleksiyaçı olan fəlsəfə təkcə elmin deyil, bütövlükdə mədəniyyətin, bütün insani münasibətlər sisteminin, insanın qüvvələrinin mahiyyətinin həmin münasibətlərdə təzahür etməsi baxımından, insanın dünyada tutduğu yeri dərk etmək mövqeyindən özünüdərk kimi çıxış edir. Əgər fəlsəfəyə bu cür yanaşsaq, o, ontoloji və qnoseoloji məzmunla bitmir. Fəlsəfədə əsas yeri aksiologiya tutur.

Fəlsəfə elmi-idrak fəaliyyətinin xüsusi növü olmaqla onun öz mövzusu, vasitələri, son məhsulları, subyektləri və digər struktur elementləri vardır. O, əsas etibarilə insana, onun daxili həyatına və ruhuna yönəlmişdir.

Fəlsəfədə olduğu kimi, elmin də öz metodları, kateqoriyaları, gərcək dünyanın ən mühüm cəhətlərini, xassələrini, münasibətlərini əks etdirən ümumi anlayışları vardır. Lakin fəlsəfi kateqoriyalar ən ümumi xarakter daşıyır, elmi kateqoriyalar isə bütövlükdə gerçəkliyin xassələrini deyil, onun müəyyən fraqmentinin xassələrini əks etdirir.

Elmi idrak metodu təfəkkürün və praktiki fəaliyyətin elə üsulları və qaydaları sistemidir ki, tədqiqatçılar onları tətbiq etməklə yeni bilik əldə edirlər.

Elmin strukturunda idrakın **empirik** və **nəzəri** metodları fərqlənir. Empirik tədqiqatın əsası müşahidə və eksperimentdir. **Müşahidə** hadisələrin öyrənilməsi üçün müstəqil üsul, **eksperiment** isə həmin hadisələrin nəzarət və idarə edilə bilən şəraitdə sınaqdan keçirilməsi deməkdir.

Elmi idrakda fəlsəfi metodlar xüsusi yer tutur. Əgər çıxış nöqtəsi kimi idrak prosesinin hissi-predmet əsaslarını və deməli, praktiki əsasını, subyekt ilə obyektin qarşılıqlı təsirini götürsək, elmi idrakın metodoloji problemlərinin təhlilini və sistemləşdirilməsini kifayət qədər səmərəli şəkildə həyata keçirmək

olar. Bu qarşılıqlı təsirin təkamülü elmi idrakın inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirən amildir. Bu halda müşahidələr və ölçmələr vahid prosesin – daxili ziddiyyətlərə malik olan idrak fəaliyyəti kimi eksperimental tədqiqatın ayrı-ayrı məqamları, cəhətləri hesab edilir. Bu səbəbdən nəzəriyyənin idrak statusu onun anlayışlar aparatının qnoseoloji alternativliyi vasitəsilə üzə çıxır, yəni eksperimental fəaliyyətin ziddiyyətli xarakteri nəzəriyyədə idrak prosesinin ziddiyyətliliyinin məntiqi-qnoseoloji ifadə forması kimi antinomiya yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, antinomiya subyekt ilə obyektin qarşılıqlı təsirinə nəzəriyyədə spesifik inikasidir, çünki subyektin rolu artıq hissi məlumatların sadəcə qeydə alınmasından ibarət olmur. Əksinə, o, həqiqi biliyin formalaşmasının mühüm ilkin şərti olur.

Fəlsəfə və ideologiya. Fəlsəfə ictimai elm olmaqla, ideologiya ilə müəyyən dərəcədə əlaqəlidir və onun təsirinə məruz qalır. Onların qarşılıqlı əlaqəsinin ilkin qnoseoloji zəmini gerçəkliyin inikasına istiqamətliliyidir. Lakin fəlsəfənin ideologiya ilə əlaqəsi fəlsəfənin yalnız bir cəhətidir və bu cəhəti mütləqləşdirmək fəlsəfəni ideologiya ilə əvəz etmək arzusu demək olardı. İdeologiyada qiymətləndirmə funksiyası idrak funksiyasını müəyyən qaydada istiqamətləndirən və səmtləndirən üstün funksiyadır. Fəlsəfədə isə idrak funksiyası üstünlük təşkil edir.

İdeologiya dedikdə, adətən, ictimai varlığın, eləcə də onun şərtləndirdiyi ictimai münasibətlərin mürəkkəb və dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmış inikası olan ictimai şüur, baxışlar, ideyalar, nəzəriyyələr sistemi, müəyyən sosial qrupun fəaliyyətinə rəhbərlik başa düşülür. Beləliklə, ideologiyaya sosial gerçəkliyin bu və ya digər sosial qrupların maraqları prizmasından inikası və qiymətləndirilməsi kimi tərif verilir. Cəmiyyətin müəyyən hissəsinin ideoloqları mövcud təfəkkür materialını əsas götürərək ideya və nəzəriyyələr işləyib hazırlayır, onları cəmiyyətin özlərini təmsil etdiyi hissəsinin maraqlarına uyğun gələn sosial qaydaların əsaslandırılmasına və əksinə, onların

müləhizələrinə görə sosial aləmdə yeri olmayan qaydaların tənqidinə və dəyişdirilməsinə yönəldirlər.

İdeologiya obyektivlik prinsipini deyil, partiyalılıq prinsipini rəhbər tutur. Partiyalılıq isə ideoloji nəzəriyyələrin sosialyönümlü olmasını nəzərdə tutur və heç də həmişə biliyin maksimum doğruluğuna nail olmağa istiqamətləndirmir, bəzən isə elmə kənardan zorla qəbul etdirilən süni konstruksiya kimi çıxış edir.

Fəlsəfə ilə ideologiya arasında müəyyən əlaqə olduğuna görə, onun məzmununu da müəyyən mənada sosial baxımdan şərtlənmiş olur. Məsələn, baxmayaraq ki, həm Hegel, həm də Marks rasionalist idilər, Hegel zəkanı fəlsəfənin mərkəzi hesab edir, Marks isə fəlsəfəni cəmiyyətə tərəf yönəldərək, onun prinsiplərini proletariyatın sosial-qrup və sinfi maraqları baxımından tətbiq edirdi. Bertran Rassel (1872-1970) fəlsəfəsi də Leninin (1870-1924) fəlsəfəsi kimi ateist fəlsəfədir, amma dini dünyagörüşün B.Rassel tərəfindən burjua tənqidi, Lenin tərəfindən isə marksist-proletar tənqidi arasında böyük fərq vardır.

Fəlsəfə cəmiyyətin və dövrün xarakterinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Hegel fəlsəfənin bu xüsusiyyətini nəzərdə tutaraq onu zamanın mənəvi məhək daşı, dövrün mənlilik şüuru adlandırırdı.

Fəlsəfənin ideoloji əsasları onun sosial əhəmiyyətini artırır, insanların ictimai həyatında fəlsəfənin yerini gücləndirir, lakin onun həqiqi dünyabaxışı və nəzəri əhəmiyyətini azaltmır. Elmi fəlsəfə öz dövrünün ictimai-tarixi şəraitinin təsirinə məruz qalır, lakin bununla bərabər öz problemlərini müstəqil şəkildə, ideoloji pərdələnməyə əl atmadan və bilərəkdən sanksiyalaşdırılmış "sosial sifariş" olmadan təhlil və həll etmək üçün nə mümkündürsə edir.

Fəlsəfə və sinergetika. Son illər elmdə sinergetika adlanan yeni istiqamət diqqəti cəlb edir. Sinergetika mürəkkəblilər, müəyyən qaydanın xaos şəraitində necə yaranması və sonra necə dağılması haqqında elmdir. Qədim yunan dilindən götürülmüş "sinergetika" termini açıq sistemlərdə çox sayda altsistemlərin qarşılıqlı təsirinin tamlıq effektidir.

Sinergetika ilə sıx əlaqədar olan fəlsəfi prinsiplər sırasına, ilk növbədə, özü hərəkət edən materiyanın hissələrinin qarşılıqlı təsiri prinsipi aid edilməlidir. Sinergetika metodundan istifadə edilməklə universal evolyusionizm həm canlı və sosial materiyanı qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirməyə, həm də qeyri-üzvi materiyanı inkişaf etməkdə olan dünyanın, o cümlədən bəşər sivilizasiyasının bütöv kontekstinə daxil etməyə imkan verir. O, insana kosmik təkamül obyektini kimi baxmağa zəmin yaradır. Sinergetika mürəkkəb quruluşlu dinamik sistemlərdə elementlərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinə tətbiqən sistemli yanaşmanı inkişaf etdirir. Həmin elementlərin özünütəşkili məhz bu cür qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranır.

Sinergetika komponentlərin nizamlanmasına və davamlı struktur yaradılmasına gətirib çıxaran konkret qarşılıqlı mexanizmləri açıqlamağa çalışaraq yeni özünütəşkil konsepsiyası irəli sürür. Obyektlər əvvəlcə özlərini tam müstəqil aparır və onların hərəkətində heç bir qarşılıqlı nizamlama müşahidə olunmur. Bu cür başlanğıc vəziyyət "xaos" və ya "nizamsızlıq" anlayışları ilə xarakterizə olunur. Sonra kənardan müəyyən təsirlər nəticəsində obyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət yaranır, onlar uzlaşdırılmış hərəkətdə işlənməyə başlayır və sistem bəzi hallarda nizamlılıq kəsb edir, digər hallarda nizamlılığın pozulması nəticəsində davamsız vəziyyətə düşür. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, nizamlanmış strukturlar yaranması və sistemin özünütəşkili tədrici, rəvan proses deyil, qəflətən baş verən sıçrayış şəklində prosesdir. Məsələn, mayeni aşağıdan qızdıranda temperaturun müəyyən qradiyent qiymətindən başlayaraq konveksiya sayəsində həmin mayədə özünütəşkil prosesi baş verir, bu isə həmin hadisəni kəşf etmiş alimin şərəfinə Benar oyuqları adlanan nizamlanmış struktur yaranmasına gətirib çıxarır.

Sinergetikanın fəlsəfi mənası ondan ibarətdir ki, o, cansız bioloji sistemlərdən canlı sistemlər yaranması proseslərinə yeni mövqedən baxmaq imkanı verir. Bunun sayəsində biz ulduzların, planetlərin, insan birliyinin həyatının necə yaranması sualına cavab tapırıq.

Sinergetikada əldə edilmiş ideyalar və nəticələr materiyanın öz-özünə hərəkətindən ibarət fundamental prinsipin təbii-elmi təsdiqidir.

Sinergetika "xətti" təfəkkürdən elmin inkişafının yeni mərhələsinə müvafiq olan qeyri-xətti təfəkkürə keçməyə imkan verir. O, öyrəndiyi obyektlərin əksəriyyətini qeyri-xətti qanunlarla idarə edilən açıq, qeyri-taraz sistemlərə aid edir. Bu sistemlərin hər biri özünü-təşkil qabiliyyətinə malikdir, davranışları isə onların əvvəlki təkamül tarixi ilə müəyyənləşir.

Sinergetika müxtəlif elmlər arasında əsas prinsiplərin intensiv mübadiləsi üçün şərait yaratmışdır. Sinergetikanın inkişafı ilə əlaqədar fəlsəfənin və riyaziyyatın qarşılıqlı yaxınlaşması müşahidə olunur. Bu isə fəlsəfi və riyazi metodların inteqrasiya gücünü artırır. Sinergetika elmi biliyin təşkilinin elə səviyyələrini aşkar etməyə imkan verir ki, orada fəlsəfə inteqrasiyanın zəruri amillərindən biri kimi çıxış edir. Alimlər inteqrativ amillərin aşağıdakı iyerarxiyasını aşkar etmişlər: fəlsəfə - qanun - metod - prinsip - nəzəriyyə - ideya - metanəzəriyyə - konkret elm - metaelm - qonşu elm - kompleks elm - dünyanın elmi mənzərəsi - fəlsəfə. Bu iyerarxiyada fəlsəfə ən ümumi inteqratorudur.

Fəlsəfə və hüquq. Şüurun konkret tipləri olan fəlsəfə və hüquq mənəvi həyatın müxtəlif sahələridir. Fəlsəfə dünyagörüşü xarakterli problemlərin qoyuluşuna və həllinə yönəltdiyi halda, hüquqda sosial obyektlərin hüquq və vəzifələrinin tənzimlənməsi üçün dövlət hakimiyyəti tərəfindən sanksiyalaşdırılmış normalar və qaydalar rəsmiləşdirilir və təsbit olunur. Onların istifadə etdiyi fəaliyyət metodları, ilkin şərtlər və prinsiplər, həmçinin dillər də müxtəlifdir.

Bununla belə, fəlsəfə ilə hüquq arasında müəyyən oxşarlığın olması şəxsizdir: mənəvi fəaliyyətin hər iki sahəsində ictimai inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları və tələbatı, müəyyən sosial qrupların mövqe və maraqları, dövrün ruhu və problemləri öz spesifik əksini tapır. Həm fəlsəfə, həm də hüquq insan və cəmiyyətin təbiətini dərk edir, onların təkmilləşdirilməsi şəraitini təmin etməyə çalışırlar.

Fəlsəfə ilə hüququn qarşılıqlı münasibətləri məsələsinə fəlsəfənin hüquqi problemlərin həllinə təsir göstərməklə bu sahəyə necə müdaxilə etməsi və hüququn dövrün fəlsəfi təsəvvürlərinə necə təsir göstərməsi baxımından yanaşmaq lazımdır.

Nəzəri biliyin ilk forması kimi yaranmış fəlsəfə dini-mifoloji dünyabaxışından ayrılmışdır. Bu, həm fəlsəfənin, həm də hüquqi şüurun müstəqil formalaşması üçün zəruri idi. Hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Fales, Anaksimandr və Anaksimen o uzaq dövrdə Yer, Günəşin, ulduzların, heyvanların və insanın mənşəyi barədə doqmatik dünyagörüşü təsəvvürləri ilə razılaşmadıqlarını bildirir və göstərirdilər ki, bütün şeylərin ilkin əsası su, hava və ya odur. Filosoflardan Sokrat, Platon və Aristotel "ədələti" hər kəsin təcəllik göstərməli olduğu qanunamüvafiqlik və ya ictimai sazişin nəticəsi kimi təsəvvür edirdilər. Beləliklə, qədim yunan cəmiyyəti nəzəri hüquqi şüuru ilk dəfə fəlsəfə əsasında yaratmışdır.

Fəlsəfənin bütövlükdə dini xarakter daşdığı Orta əsrlərdə hüquqi şüur ilə fəlsəfə arasında ciddi oxşarlıq olduğunu görmək mümkündür. Orta əsrlərdə fəlsəfə kimi hüquqi şüur da dinin çox güclü təsirinə məruz qalmışdı. Həmin dövrdə hüquq yaradıcılığı kilsə və şəriət normaları ilə məhdudlaşır.

Maarifçilik dövründə hüquqi şüur üstünlük təşkil edən fəlsəfi ideyaların təsiri altında təbiətşünaslığın təfəkkür üsullarını mənimsəyir. Ən yeni dövrdə də fəlsəfi şüur hüquqi problemləri yenidən dərk etməyin ən adekvat forması olmuşdur. V.P.Jeltova və O.Q.Drobnitski göstərirlər ki, hüquqi şüur özünün nəzəri formasında ali "etiraf" kimi fəlsəfəyə müraciət edir. Fəlsəfə isə öz növbəsində bu ideoloji rolu yerinə yetirərkən hər hansı başqa konkret sosial problemdə olduğu kimi, hüquq probleminin də ən ümumi formasıdır. Biz fəlsəfi kateqoriyaları elmi nəzəriyyələrin qurulmasının əsası olan idrak fəaliyyətinin fundamental, ilk növbədə metodoloji ilkin şərtləri kimi tətbiq etməklə onların hüquq sahəsində necə "işlədiyini" izləyə bilərik. Bunun üçün tarixi və məntiqi, konkret və mücərrəd, sistemlilik və komplekslik kateqoriyalarını fərqləndirmək olar.

Fəlsəfə və kulturologiya. Kulturologiya mədəniyyət haqqında elm, onun elmi əsasıdır. Bu elmin predmeti ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin qanunauyğunluqları, insanların maddi və mənəvi həyatının ən mühüm hadisələridir.

Kulturologiya mədəni proseslərin və insanların tələbatının yaranmasının və formalaşmasının ilkin şərtlərini və amillərini öyrənir, mənəvi dəyərlərin istehsalını, mənəvi məhsulların bölgüsünü, mübadiləsini, istehlakını, qorunub saxlanmasını və gələcək nəsillərə çatdırılmasını, dəyər oriyentasiyalarının, müəyyən ideyaların, təsəvvürlərin, estetik zövqlərin yaranmasını tədqiq edir.

Kulturologiya həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə mədəni həyatı öyrənir və beləliklə, müxtəlif konkret mədəniyyətlərin tarixi tiplərinin nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışır. Kulturologiyanın ən mühüm vəzifəsi dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi məsələlərini öyrənmək, müasir dövrün sosiomədəni meyillərini və proseslərini təhlil etməkdir.

Fəlsəfə ilə kulturologiyanı yaxınlaşdıran onların öyrəndiyi problemlər, tədqiqat metodları, bu və ya digər sosiomədəni hadisələrə yanaşmalardır. Onların hər ikisi elmi biliyin müstəqil formaları olmaqla bu prinsipdən çıxış edirlər ki, cəmiyyətin məqsədi mədəni-tarixi prosesin subyektivi olan insanın inkişafıdır. Bununla əlaqədar həm fəlsəfənin, həm də kulturologiyanın cəmiyyətin mənəvi həyat problemlərinə maraq göstərməsinin səbəbi aydındır.

Mədəniyyət fenomeninin elmi baxımdan dərk edilməsi müəyyən metodoloji əsasların hökmən tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, mədəniyyətin tədqiqi bu və ya digər fəlsəfi fikir, nəzəriyyə və ya sistem çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Beləliklə, fəlsəfə mədəniyyətin artıq qərarlaşmış formalarının dərk edilməsinə yönəlmiş xüsusi bilik formasıdır.

Fəlsəfə cəmiyyətin mənəvi həyatı ilə bağlı problemlərə güclü maraq göstərir. Keçən əsrin 60-cı illərinin ortalarından başlayaraq, kulturologiyanın fəlsəfə zəminindən ayrılması, onun

müstəqil elmi bilik sahəsi kimi yaradılması çox cəhətdən bununla bağlıdır. Bununla əlaqədar kulturologiyanın predmetinin ayrılmasının əsası aydınlaşdırılmalıdır ki, bu da kulturologiyanın bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi həyatı ilə bağlı problemlərə və xüsusən “mənəvi istehsal” anlayışının ehtiva etdiyi proseslərin məzmununa münasibətinin müəyyən olunmasını nəzərdə tutur. Lakin bir tərəfdən “mənəvi istehsal” anlayışının yetərinə araşdırılmaması, digər tərəfdən mədəniyyətə çoxsaylı təriflər verilməsi onların qarşılıqlı münasibətinin xarakteristikalarında mühüm fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır.

Latınca “cultura” sözündən yaranmış “mədəniyyət” (“kultura”) termini ilk dəfə Romada məşhur siyasi xadim, natiq və filosof Mark Tulli Siseron (e.ə. 106-43-cü illər) tərəfindən “becərmə” mənasında işlədilmişdir. Bu onu göstərir ki, əvvəllər mədəniyyət dedikdə, insanın təbiətə məqsədyönlü təsiri nəzərdə tutulurdu. Sonralar “mədəniyyət” anlayışı şəhər həyat tərzini ilə assosiasiya edilməyə başlanmışdır.

Mədəniyyət çox vaxt ideyaların, normaların, dəyərlərin məcmusu kimi interpretasiya edilən mənəvi istehsalın xüsusi sahələri ilə bu və ya digər şəkildə əlaqələndirilir. Bəzi mütəfəkkirlərin fikrincə, mədəniyyət insanın sosial ünsiyyət şəbəkəsində yaranan tələbatının təmin edilməsi üsullarının və məhsullarının məcmusudur. Digərləri belə hesab edir ki, mədəniyyət hissiyyət, emosiyalar, mənəvi temperament və bu hissləri tənzimləyən idrak sahəsidir. Çox vaxt mədəniyyəti insan fəaliyyətinin inkişafının universal vasitəsi kimi insanın təbiət üzərində - həm xarici qüvvələr, həm də təbiətin özünün üzərində hökmranlıq həddi hesab edirlər.

Mədəniyyətə təqribən 400 tərif verilmişdir. Bəs ona universal tərif vermək olarmı? Mədəniyyətin fəlsəfi problemlərini öyrənən bir sıra mütəxəssislərin fikrincə, bütövlükdə mədəniyyət bir kompleksdir, ona görə də kompleks yanaşma tələb olunur. Bu halda həmin kompleksin hər bir elementinin öz rolu vardır. Bütövlükdə mədəniyyət həm ona daxil olan elementlərin məcmusu, həm də onların təşkili deməkdir.

“Mədəniyyət” anlayışını çox vaxt “sivilizasiya” anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Doğrudur, mədəniyyət və sivilizasiya bir çox cəhətdən fərqlənir, bir-birinə keçir, qarşılıqlı asılılıqdadır, amma eynilik təşkil etmirlər – sivilizasiya mədəni proses üçün ilkin şərait yaradır, mədəniyyət isə yeniliyin yaradıcısı olmaqla sivilizasiyanın inkişafı üçün şərait yaradır. Mədəniyyət sivilizasiyanın təsbit etdiyi sosial normaların təcəssümünü, gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutan müstəqil maddi və mənəvi fəaliyyətdir. Eyni bir sivilizasiya çoxsaylı mədəniyyətlər yaradır. Məsələn, orta əsrlərdə ərəb, fars və Azərbaycan mədəniyyətləri islam sivilizasiyasının məhsullarıdır; türk sivilizasiyası türk, qırğız və Azərbaycan mədəniyyətlərini, eləcə də digər türkdilli xalqların mədəniyyətlərini əhatə edir.

Əmək, məişət, təfəkkür, qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyəti haqqında da danışılır. Sözü daha geniş mənada **siyasi mədəniyyət** (ictimai münasibətlərin dəyişməsinin subyektivi olan şəxsiyyətin sosial inkişaf dərəcəsini səciyyələndirən cəmiyyətin, qrupların və fərdin fəaliyyətinin məqsədləri, vasitələri, nəticələri), **hüquq mədəniyyəti** (ictimai münasibətləri tənzimləyən norma və qaydalar sistemi) və mədəniyyətin digər növləri fərqləndirilir. Belə hesab edilir ki, mədəniyyət maddi mədəniyyət (texnika, texnologiya, maddi dəyərlər və sair) və mənəvi mədəniyyət (elm, incəsənət və mədəniyyət, fəlsəfə, əxlaq, maarif və sair) növlərinə bölünür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, maddi mədəniyyət hansı dərəcədə mənəvidirsə, yalnız həmin dərəcədə mədəniyyət hesab edilə bilər. Mənəvi mədəniyyət mənəvi istehsalı da əhatə edən daha geniş anlayışdır.

Mədəniyyət yalnız zahirən nisbətən dəyişməz qalır, daxilən o, sonsuz dəyişir, öz mənəvi sərvətini inkişaf etdirir. Əvvəlki nəsillərin yaratdığı və hər bir cəmiyyətin sosiomədəni prosesinə daxil edilmiş dəyərlərin məcmusu mədəni irs adlanır. Mədəni irs real qərarlaşmış mədəniyyətin dəyərləridir: əxlaqi və dini ideallar, estetik təsəvvürlər, əxlaq normaları, abidələr. Bu dəyərlərə etinasız münasibət, keçmişə, əvvəlki nəsillərin yaratdığı hər şeyə